

СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ У СФЕРІ ОСВІТИ В 1917-1920 рр. У ДОНЕЦЬКОМУ ПРОМИСЛОВОМУ РАЙОНІ

У пропонованій статті робиться спроба аналізу соціальних процесів у сфері освіти в роки революції і громадянської війни 1917-1920 рр. в Донецькому промисловому районі. Розглядаються взаємостосунки установ освіти і органів місцевого самоврядування, основні напрями реалізації освітньої функції суспільства, позиція стосовно сфери освіти різних соціальних груп. Робиться висновок про відносну автономність і інерційність освітньої сфери.

Ключові слова: самоорганізація суспільства, освітні потреби, управління освітою, класовий підхід в освіті.

В предлагаемой статье делается попытка анализа социальных процессов в сфере образования в годы революции и гражданской войны 1917-1920 гг. в Донецком промышленном районе. Рассматриваются взаимоотношения учреждений образования и органов местного самоуправления, основные направления реализации образовательной функции общества, позиция по отношению к сфере просвещения различных социальных групп. Делается вывод об относительной автономности и инерционности образовательной сферы.

Ключевые слова: самоорганизация общества, образовательные потребности, управление образованием, классовый подход в образовании.

In the offered article is given it a shot analysis of social processes in the field of education in the years of revolution and civil war 1917-1920 in the Donetsk industrial district. The relations of establishments of education and organs of local self-government, basic directions of realization of educational function of society, are considered, position in relation to the sphere of enlightenment of different task forces. Conclusion about relative autonomous and inertia of educational sphere is drawn.

Key words: organization of society, educational necessities, management by education, class approach in education.

Повний цикл самоорганізації суспільства є маятниковим рухом у двох фазах – одну представляє демократичний ідеал суспільства, другу – та або інша форма авторитарної влади. Революція 1917 р. надала можливість вирішувати проблеми на місцях без втручання з центру. Основною формою діяльності стали мітинги і висунення вимог до верхів погодитися зі всіма претензіями. Цей ідеал самоврядування посилював розруху, сприяв наростанню локальних конфліктів, усе більше стимулюючи громадянську війну.

Політика воєнного комунізму означала перехід до раннього авторитаризму. В умовах гігантської розрухи і дезорганізації суспільства населення погоджувалося прийняти сильну централізовану владу. Через голод і безробіття робітники мігрували з міст в села. Заборона торгівлі призвела до того,

що в'язниці були переповнені селянами, які сиділи «за спекуляцію». Стало зрозуміло, що авторитарний тиск заглушив процес відтворювання, привівши до деградації і розпаду суспільства.

Система освіти в цей складний для країни період стала дзеркалом, в якому своєрідно відображалися всі процеси, що відбувалися в суспільстві, – як демократія, так і ранній авто-ритаризм. Яким чином такий соціальний інститут, як освіта, реагує на соціальні потрясіння, є предметом запропонованої роботи.

Вивчення періоду революції і громадянської війни в Донбасі здійснювалося в руслі історичних досліджень, але більшість авторів не залишала без уваги соціальні процеси в нашому краї. Окремі аспекти, пов'язані з розвитком освіти, розглянуто в монографії А. М. Михненка [1]. Роль освіти в

становленні і функціонуванні нової радянської еліти розглядає в своєму дослідженні М. О. Фролов [2]. Формування вчительських кадрів при радянській владі – предмет наукових досліджень І. О. Кліцакова [3]. Проте соціальні процеси в освіті цього часу в Донбасі ще не стали предметом комплексного вивчення. Дана стаття є одним з перших кроків у руслі розкриття даної теми.

Мета статті – аналіз соціальних процесів у сфері освіти в роки революції і громадянської війни 1917-1920 рр. на території Донецького промислового району.

Для досягнення поставленої мети автор намагається вирішити наступні завдання:

- розглянути характер взаємостосунків між установами освіти і діючою в кожний конкретний момент владою;
- вивчити основні напрями, в рамках яких суспільство реалізувало освітні функції;
- визначити позицію різних соціальних груп стосовно освітньої сфери.

У перші місяці революції розвиток громадської самодіяльності у сфері освіти супроводжувався, зокрема, переходом навчальних закладів на самофінансування. Ця практика реалізовувалася не стільки як засіб більшої самостійності від центру, а як вимушена відповідь на загальне погіршення фінансового стану держави. Збір коштів на утримання навчальних закладів здійснювався в найрізноманітніших формах. Частіше за все подібною діяльністю займалися особливі громадські структури, наприклад, культурно-освітні товариства. Так, в грудні 1917 р. Дмитрієвське культурно-освітнє товариство (м. Костянтинівка) влаштувало концерт, спектакль і лотерею-алегрії саме «для посилення коштів на утримання гімназії» [4].

Діяльність органів місцевого самоврядування стосовно закладів освіти в початковий період революційних перетворень мала не директивний, а формально-дозвільний, реєстраційний характер. Наприклад, Краматорська рада робітничих депутатів прийняла 31 жовтня 1917 р. схвальну резолюцію з питання про існування в одному з селищ читальні, з правом придбання нею «брошур, книжок, листівок і соціалістичних газет» [5]. Також позитивним було рішення даної ради із заяви «про затвердження Батьківського комітету при училищі Краматорського Металургійного Товариства». Рада ухвалила створення комітету, затвердила його склад і дозволила комітету «придбати відповідну печатку» [6].

Педагогічні працівники не залишилися осторонь від масового процесу створення всіляких громадських організацій. Вони утворювали в кожному населеному пункті так звані училищні комітети. Так, вже згадувана Краматорська рада вирішувала питання про відпустку вугілля на опалювання шкіл в зимовий період на прохання не керівництва навчальних закладів, а саме училищних комітетів [7].

За прикладом індустріальних робітників, учителі створювали свої професійні спілки. Зокрема, в місті Єнакієвому існувала Вчительська Спілка, однією

з форм діяльності якої було проведення загальних зборів для вирішення необхідних питань виробничого і побутового характеру [8].

Потреба у спеціальних знаннях та їх пропозиція не залежали навіть від наявності військової загрози. Наближення до території Донецького басейну військ Центральної Ради і німецьких окупантів примусило ввести військовий стан з усіма обмеженнями, які з цього витікали. Проте, практично одночасно з введенням військового стану в місті Єнакієвому було оголошено прийом слухачів в літню групу курсів технічного креслення. В цей же час поновили свою роботу вечірні загальноосвітні курси [9].

В одному газетному номері розміщено два повідомлення з абсолютнотно різним ступенем суспільної значущості. Поряд з інформацією про гетьманський переворот у Києві і перейменування Української Народної Республіки в Українську Державу міститься пропозиція «випускника Петербурзького університету про підготовку в усі середні навчальні заклади із загальноосвітніх дисциплін та всіх мов» [10]. Маріупольський бухгалтер Слуцький влітку 1919 року просив звільнити свою квартиру від постою, оскільки вів вечірні заняття з бухгалтерії, і потребував кімнати для занять [11].

Необхідність в отриманні знань, вмінь та навичок існувала і при більшовиках, і при білогвардійцях, і при гетьмані. Зокрема, газета «Луганські вісті», що виходила в період влади Денікіна, розміщувала як рекламне оголошення пропозицію про значну (до 50 %) знижку на публікацію інформації від осіб, охочих давати приватні уроки [12]. Таким чином, попит створював пропозицію, а не навпаки.

В умовах бойових дій білогвардійська влада прагнула не перешкоджати роботі навчальних закладів, зокрема, не відводила шкільні будівлі під постій військ. «Вжити заходів до звільнення Катерининської школи» вимагала військово-квартирна ревізійна комісія Маріуполя в серпні 1919 р. [13], вона ж знову заявила про необхідність «звільнити шкільні будівлі від постою» вже восени того ж року [12, арк. 19]. Таке ж завдання ставила перед начальниками повітів телеграма Катеринославського губернатора. Ймовірно, такої телеграми було замало, і вимога «не займати школи, а де такі зайняті – звільнити» було продубльовано наказом військового міністра [14].

Влітку 1919 роки виділялися кредити на утримання навчальних закладів, знижувалася платня за навчання, а з 1 вересня 1919 р. у всій Катеринославській губернії було введено безкоштовне навчання. Влада намагалася стежити за якістю навчання. Управління народної освіти поставило вимогу «дотримувати норму кількості уроків, і щоб уроки даного предмету доручалися викладачам відповідної наукової спеціальності» [15].

При білогвардійському режимі, незважаючи на заходи з активізації освітньої діяльності, серед викладачів існувало безробіття. Так, одна з мешканок Маріуполя посідала посаду «запасної вчительки», у зв'язку з відсутністю вакантних місць [16].

Остаточне встановлення та зміцнення влади рад супроводжувалося переходом в їх ведення системи освіти. Свідченням посилення контролю став перехід шкіл на централізоване фінансування за рахунок державного бюджету. Так, провінційний часопис «Червоний вал» сповіщав своїх читачів про те, що «навчальні заклади в найшвидшому часі утримуватимуться за рахунок казни» [17].

Найбільш яскраво авторитарний характер більшовицького режиму в освітній сфері виявився в питанні реалізації декрету про відділення церкви від держави, а школи – від церкви. Відміна викладання закону Божого на виконання декрету про відділення церкви проводилася настільки рішуче, що освітні установи не встигли підготуватися до заповнення навчального часу, що звільнився, заняттями з інших предметів. Відділи освіти місцевих рад рекомендували займати вільний день в школах «зборами, спектаклями, екскурсіями, музичними і вокальними заняттями» [18].

Сувора пролетарська диктатура відмовилася від підтримки викладачів закону Божого – як правової, так і матеріальної. В червні 1920 р. виконком Донецької губернської ради оголосив, що «грошові суми викладачам релігійного віровчення не видаються за час, починаючи з січня 1918 р.» [19]. Таким чином, неодноразова зміна влади в регіоні і відповідно зміна ставлення до викладання релігійного віровчення не бралися до уваги. Радянський закон, часто не діючий в краї, набував мов би зворотної сили. Якщо згадувані викладачі і працювали за фахом в 1918, 1919 і 1920 роках, радянська влада цей факт оголошувала їх приватною справою.

Проте, самоорганізація молоді, що вчиться, ще здійснювалася у формах, більш властивих попередній історичній епосі. В Бахмуті в травні 1919 р. було організовано дружину скаутів. Ініціатори її створення не збиралися зупинитися на досягнутому, заявляючи, що «надалі передбачається довести число дружин скаутів до шести» [20].

Ради не перешкождали самодіяльній творчості молоді в проведенні дозвілля. В Бахмуті була, окрім скаутської дружини, гімнастична організація «Макабі». Керована нею активна молодь приступила «до обладнання гімнастичного містечка та спортивного майданчика за містом» [21].

Учні середніх шкіл були постійними учасниками всіляких агітаційних заходів, що проводилися більшовиками. В більшості випадків це пояснювалося тягою до розваг, на які були не багаті роки громадянської війни, але не можна і заперечувати певного співчуття частини учнів більшовицьким гаслам. Так, автор статті, присвяченої роковинам Лютневої революції, розповідаючи про концерт-мітинг у приміщенні Народного Будинку, влаштований Бахмутським комітетом КП(б)У, відзначав, що основну частину глядачів складали солдати-червоноармійці, співчуваючі партії, але «подекуди маячили кашкети учнів» [22].

У справі виховання підростаючого покоління більшовики дуже швидко перейшли до класового відбору. Наприклад, збір подарунків для Червоної Армії в листопаді 1920 р. в Єнакієвому проводився з участю виключно дітей робітників. В рамках даного заходу на Софіївському руднику пройшов мітинг. Потім в ідальні «всім дітям робітників були відпущені безкоштовні обіди і ласощі». На завершення акції був «поставлений безкоштовний спектакль – революційна драма в 5 діях «Червоний шквал» [23].

Слід зазначити, що радянська влада уважно ставилася до потреб дитячих будинків. Одна з місцевих газет відзначала: «Дитячі притулки добре забезпечуються їжею та одягом» [24].

Боротьба більшовиків за загальну письменність супроводжувалася активною діяльністю місцевих органів влади щодо створення в селах осередків культури. Причому в цю діяльність включилися такі адміністративні органи, як сільські ради і комітети незаможних селян. Відомо, що сільські ради були органами вічової демократії, а комітети бідноти – органами продовольчої диктатури. В той же час простежується факт, що в питанні ліквідації неписьменності сільські ради переймали методи комнезамів, тобто діяли шляхом примусу. Так, згідно одному з повідомлень центрального інформаційного органу Радянської України, часопису «Вісті», на Луганщині «сільська рада об'єднаних хуторів ухвалила відкрити в селах дві школи грамоти, з тим, щоб *примусити всіх селян* (виділено нами – В. П.) від 8 до 50 років відвідувати їх» [25].

З другого боку, комітети незаможних селян відкривали хати-читальні, ставлення селян до яких помітно відрізнялося від реакції на масову освіту в школах. Виходячи з інформації з Єнакієвого, селяни «охоче відвідують» хати-читальні, відкриті при комнезамах [26].

Серед організаторів культурних осередків у містах були місцеві партійні організації. Так, читальня в місті Бахмут (нині Артемівськ) була створена саме партійним осередком [27].

Були непоодинокі випадки, коли ініціатива у відкритті шкіл виходила безпосередньо від місцевих мешканців. Так, в населеному пункті Часів Яр селяни відкрили декілька шкіл, де влаштовували вечірні заняття, народні читання, лекції і т. д. Окрім шкіл, громадяни організовували й інші культурні і освітні центри. В тому ж Часовому Ярі функціонувало два культурно-освітніх гуртки [28]. В Алчевському повіті, принаймні, за даними звітів, працювало 6 театрів і 10 кінематографів, 7 клубів, 23 бібліотеки-читальні [29]. Прагнення до змістовного дозвілля демонстрували і робітники. В Луганську при колишньому заводі Гартмана на базі клубу імені Леніна весною 1920 р. було створено культурно-освітню комісію [30].

Управлінці у сфері освіти не залишали без уваги матеріальну базу навчальних закладів, постійно піклуючись про її поповнення. Втім,

робили вони це в стилі радянської влади – відібрати що-небудь у одних, щоб передати іншим. Наприклад, відділ народної освіти Бахмутської земської управи залишив за наслідками своєї діяльності цікавий документ. Він зажадав від революційних органів влади на місцях «узяти на облік усе майно, залишене колишніми власниками зі складанням точного опису – бібліотеки, картини, статуї, опудала, музичні інструменти, навчальні посібники, гравюри, колекції всіх видів». Вимога супроводжувалася вказівкою «всіляко оберігати майно від розкрадання з якого б то ні було боку». Надалі передбачалася передача вказаного майна навчальним закладам [31].

Характерно, що до органів влади на місцях відділ народної освіти відніс революційні комітети, волосні ради, комітети, «а де немає таких – професійні революційні організації» [32]. Як бачимо, система управління одноманітною не страждала. Особливий інтерес викликають «професійні революційні організації» (ймовірно, партійні осередки).

Там, де майно, залишене «колишніми власниками», допомогти не могло, нова влада опинялася в глухому куті. «Занять у навчальних закладах немає, внаслідок відсутності навчальних посібників» [33]. Утім, навіть у сфері управління освітою панував повний хаос. Якщо в Бахмуті справи освіти вершив відділ народної освіти земської управи, то в Єнакієвому ці ж питання розглядала комісія з навчальних справ при міській Думі [34].

Незважаючи на численні адміністративні органи, безпосередня діяльність на місцях проходила стихійно. Так, клуб імені Леніна і культурно-освітня комісія при заводі кол. Гартмана в травні 1920 р. організували 3 дитячих спектаклі та 8 спектаклів для дорослих, 3 мітинги і 2 лекції. 30 і 31 травня місцеві вчителі провели екскурсії на Сіверський Донець і станцію Луганськ. В той же час «в культурній діяльності гартманці залишалися самі по собі. Учась відділу народної освіти відзначена лише одного разу, а партком забезпечив клуб лише ораторами і лекторами» [35].

Таким чином, революція 1917 р. привела спочатку до відносної незалежності установ освіти від центральних і навіть місцевих властей з дотриманням достатньо умовних процедур, що носили характер простої реєстрації. Школи переходили (або вимушені були переходити) на

самостійне матеріальне забезпечення при підтримці громадських організацій.

Школа не залишилася осторонь від поголовної демократизації суспільства. На місцях створювалися галузеві професійні організації (вчительські спілки); всілякі батьківські комітети, що прибирали на себе адміністративні функції; молодіжні, у тому числі спортивні організації і інше.

Система освіти демонструвала протягом всієї громадянської війни певну незалежність від зміни режимів, зберігаючи дореволюційні традиції. Контроль за навчальними планами і переліком дисциплін, що вивчаються, став здійснюватися тільки з остаточним встановленням радянської влади. Ради ввели централізоване фінансування навчальних закладів і реалізовували в їх діяльності класовий підхід.

Для перших місяців радянської влади був характерний хаос в системі управління освітою, відсутність одноманітності, стрункої вертикальної структури. Вірогідною також є наявність стихійного опору місцевих жителів більшовицькій кампанії з ліквідації неписьменності. Освіта, що нав'язувалася владою, відкидалася масами, в той же час були популярні осередки культури, які створювалися за ініціативою знизу.

Соціальний інститут освіти характеризувався певною інерційністю і консерватизмом. Не зважаючи на корінну ломку колишньої соціальної структури, на кардинальні зміни в економічній і політичній системі, освіта тривалий час зберігала колишню форму, і частково – зміст. Зміни у формі і змісті освіти реалізувалися виключно зверху, і переважно насильницьким шляхом, як мінімум – з використанням адміністративно-фінансових важелів.

Іншою принциповою властивістю інституту освіти, на наш погляд, була його певна автономність від процесів, що відбувалися на той момент в суспільстві. Можна зробити висновок, що освіта в кризові періоди залишається однією з базових потреб людини та необхідним інструментом соціалізації.

Проте, не слід забувати, що якість освіти залежить не тільки від здібностей учнів і таланту педагогів, але і від економіко-політичної ситуації в країні. Цим і пояснюється відносний характер інерційності і автономності освіти в епоху глибоких суспільних трансформацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міхненко А. М. Історія Донецького басейну другої половини XIX – першої половини XX ст. [текст] : [монографія] / А. М. Міхненко. – К. ; Донецьк : Південний схід ЛТД, 2003. – 439 с.
2. Фролов М. О. Компартийно-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр.) [текст] : [монографія] / М. О. Фролов. – Запоріжжя : Прем'єр, 2003. – 447 с.
3. Кліцаков І. О. Підготовка і виховання учительських кадрів за часів радянської влади в Україні (1917-1937 рр.) [текст] : монографія / І. О. Кліцаков. – Донецьк : Лебідь, 2005. – 384 с.
4. Донецький обласний державний архів (далі – ДОДА), ф. Р-2602, оп. 1, спр. 5, арк. 62.
5. Там само, ф. Р-2602, оп. 1, спр. 1, арк. 11.
6. Там само, арк. 23.
7. Там само.

8. Вісник Єнакієвого. – 20 (7) квітня 1918 р.
9. Там само. – 23 (10) квітня 1918 р.
10. Там само. – 12 травня (29 квітня) 1918 р.
11. ДОДА, ф. Р-2568, оп. 1, спр. 5, арк. 4.
12. Луганські вісті. – 31 липня 1919 р.
13. ДОДА. Р-2568, оп. 1, спр. 3, арк. 264.
14. Там само, спр. 2, арк. 18–19.
15. Там само, спр. 1, арк. 6, 44, 46~47.
16. Там само, спр. 3, арк. 224.
17. Червоний вал (Бахмут). – 14 березня 1919 р.
18. Бюлетень розпоряджень і ухвал Донецького губвиконкому (додаток до газети «Вісті»). – 25 червня 1920 р.
19. Там само.
20. Донецька комуна. – 6 травня 1919 р.
21. Там само. – 4 травня 1919 р.
22. Червоний вал (Бахмут). – 14 березня 1919 р.
23. Шлях Рад (Єнакієве). – 10 листопада 1920 р.
24. Всеросійська кочегарка (Луганськ). – 11 грудня 1920 р.
25. Вісті (ВУЦВК). – 2 червня 1920 р.
26. Там само. – 2 червня 1920 р.
27. Донецька комуна. – 4 травня 1919 р.
28. Всеросійська кочегарка (Бахмут). 10 серпня 1920 р.
29. Там само. 14 серпня 1920 р.
30. Вісті Донецького губернського виконкому. – 18 червня 1920 р.
31. Червоний вал (Бахмут). – 14 березня 1919 р.
32. Там само.
33. Всеросійська кочегарка (Луганськ). – 11 грудня 1920 р.
34. Вісник Єнакієвого. – 23 (10) квітня 1918 р.
35. Вісті Донецького губернського виконкому. – 18 червня 1920 р.

Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., проф.;
Господаренко О. В., к.і.н., доц.

© Попов В. Ж., 2010

Стаття надійшла до редколегії 23.06.2010 р.